

КЛАСТЕРНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ

Имомов Нурилло Файзуллаевич

ТДЮУ профессори, юридик фанлари доктори

АННОТАЦИЯ

Аграр секторда кластерларни ривожлантириш бўйича давлат сиёсатида оид ҳуқуқий масалаларни ҳал этиш долзарблиги маҳаллий қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ташиқи ва ички бозорларда рақобатбардошлигини таъминлаш мақсадида қишлоқ хўжалиги фаолиятининг инновацион моделини жорий этиш зарурати билан белгиланади. Бунинг учун халқаро иқтисодий интеграциянинг замонавий жараёнлари, шунингдек, мамлакатнинг иқтисодий ривожланишини кучайтириш йўлини топиш зарур. Бугунги кунда инновацияларнинг қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ижобий ўзгаришларнинг катализатори сифатидаги етакчи роли ва унинг халқ хўжалигининг янги типдаги юқори ривожланган тармоғи – “билим ва ахборот иқтисодиёти”нинг янги босқичига кўтарилиши зарурати мавжуд.

Калит сўзлар: кластер, ҳуқуқ, қишлоқ хўжалиги, шартнома, битим, ҳуқуқий мақоми, инновация, жавобгарлик.

LEGAL STATUS OF THE CLUSTER

ABSTRACT

The urgency of solving legal issues related to the state policy on the development of clusters in the agricultural sector is determined by the need to introduce an innovative model of agricultural activity in order to ensure the competitiveness of local agricultural products in foreign and domestic markets. For this, it is necessary to find a way to strengthen the modern processes of international economic integration, as well as the economic development of the country. Today, there is a need for innovations to play a leading role as a catalyst for positive changes in the field of agriculture and to raise it to a new stage of a new type of highly developed branch of the national economy - the "knowledge and information economy".

Key words: cluster, law, agriculture, contract, transaction, legal status, innovation, responsibility.

КИРИШ

Сўнги ўн йилликда аграр иқтисодиётни ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бўйича қабул қилинган деярли барча дастурий ҳужжатлар қишлоқ жойларидаги иқтисодий-ижтимоий аҳволнинг сабабларидан бири

қишлоқ хўжалигига инновацион технологиялар ва инвестицияларни жорий этишнинг етарли даражада рағбатлантирилмагани эканлигидан келиб чиқади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва озиқ-овқат маҳсулотларининг тегишли даражасида бўлишига имкон бермайдиган саноат ишлаб чиқариши уларнинг сифатини таъминлашни талаб этади. Қишлоқ хўжалигининг инновацион моделини ишлаб чиқиш давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари, тадбиркорлик тузилмалари ва илмий муассасалар ўртасидаги доимий ҳамкорликни назарда тутди ва бугунги кунда ушбу ҳамкорликни ривожлантиришнинг эътироф этилган самарали ташкилий воситаларидан бири кластер ёндашувидир.

Қишлоқ хўжалиги кластерлари фаолияти ҳуқуқий фан учун янги объектдир, шунинг учун уларни таҳлил қилиш анча тарқоқ ҳолга келган ва одатда агроинновацион муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг кенгрок мавзуси доирасида кўриб чиқилади. Бугунги кунда қишлоқ хўжалигидаги ва шу билан бирга инновацион соҳадаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ нормаларининг миллий ҳуқуқ тизимидаги ўрни тўғрисида савол кўйилмоқда. Қонун нормаларини қишлоқ хўжалиги ҳуқуқи институти ёки ҳатто унинг кичик тармоғи сифатида кўриб чиқиш таклиф этилади. Иқтисодиёт фанлари вакиллари ушбу мавзу бўйича тадқиқот олиб боришда кластерли ёндашувга эътибор беришади (масалан, Ч.Муродов, Ш.Ҳасановларнинг¹ асарларини қайд этамиз), бироқ, умуман олганда, аграр хўжалик фаолиятининг аграр-ҳуқуқий масалалари, кластерлар ва уларни ривожлантириш бўйича давлат сиёсати етарли даражада ўрганилмаганлигича қолмоқда.

Аграр-ҳуқуқий манбаларда агроинновацион кластерга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотишнинг ёпиқ яхлит тизимини шакллантириш мақсадида агросаноат ва бошқа мулкчилик шаклидаги корхоналарнинг концентрацияси ва бирлашмаси сифатида қаралади. Рақобатбардош қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини олиш ва тарқатиш ҳамда қишлоқнинг ижтимоий соҳасини ривожлантиришга кўмаклашиш мақсадида муайян ҳудудда саноат инновацион маҳсулотлар, технологиялар ёки хизматлар, шунингдек, агроинновацион кластерларни шакллантириш ва фаолият кўрсатишни асос сифатида кўриб чиқиш таклиф этилади. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини инновацион ривожлантириш ва қишлоқнинг инқироздан чиқиши учун жойларда корхоналар ташкил этилиши нафақат истеъмолчига инновацион

¹ Муродов Ч., Ҳасанов Ш. Агротрастер: ташкил этишнинг назарий асослари // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы. 2014. - №2. – Б. 19-25.

қишлоқ хўжалиги маҳсулотини олиш имконини беради, балки иш ўринлари яратиш, инфратузилмани ривожлантиришни белгилаб беради².

Айнан ишлаб чиқаришни кластер асосида ташкил этиш ижтимоий йўналтирилган иқтисодий шакллантиришни, қишлоқ аҳолисининг манфаатларига йўналтирилган қишлоқларнинг иқтисодий, ижтимоий ва хавфсиз ривожланиши нисбатларини тенглаштиришни таъминлайди. Шу муносабат билан биз яхлит иқтисодий тизим сифатида АМС ва қишлоқ ҳудудларини комплекс ривожлантиришни стратегик бошқаришнинг асосий элементлари сифатида агросаноат ва ижтимоий-иқтисодий кластерлаш механизмидан фойдаланишни таклиф қилдик. Қишлоқ хўжалиги кластерларининг самарадорлиги, иқтисодий фанлар соҳасидаги мутахассисларнинг фикрича, уларнинг ташкилий табиати ихтисослашув ва концентрациянинг уйғунлиги билан боғлиқ бўлиб, буни инновацияларсиз амалга ошириш мумкин эмас, шунинг учун кластерларнинг табиати объектив инновациондир. Инновацион тузилмаларни жойлаштиришнинг мазкур йўналишидаги устувор вазифа қишлоқ яшил туризми, органик ишлаб чиқариш, маълум турдаги маҳсулотларнинг юқори ихтисослаштирилган ишлаб чиқариши, инновацион фаолият каби соҳаларда кластерларни ривожлантиришдан иборат³.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Қишлоқ хўжалиги кластерлари бошқа интеграция шакллариغا нисбатан бир қатор афзалликларга эга ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қуйидагилар орқали ҳисса қўшади:

1) ишчи кучи ва етказиб берувчилар, ихтисослаштирилган маълумотлар, муассасалар ва сотиш бозорларининг кенгайиши туфайли корхоналар самарадорлигининг ўсиши;

2) ихтисослаштирилган олий таълим муассасалари ва тегишли илмий-тадқиқот институтлари билан ҳамкорлик қилиш орқали инновацияларни рағбатлантириш;

3) ўзгаришларни тез амалга ошириш қобилияти ва етарли даражада мослашувчанлик, тажрибанинг арзонлиги, рақобатчилар ва кластернинг бошқа аъзолари томонидан босим;

4) кластер аъзолари ўртасида тақсимланиши ҳисобига хавфларни минималлаштириш;

² Гиренко И.В. Правовое регулирование агроинновационной деятельности: дис.... канд. юрид. наук. – К., 2010. – 8-9 с.

³ Задорожная Л.М. Институциональное обеспечение развития рынка инноваций в аграрной сфере: дис.... канд. эконом. наук. – Винница, 2015. – 76 с.

5) ташқи инвестициялардан самарали фойдаланишга, янги корхоналар учун жойни яхшироқ визуаллаштириш, зарур хомашё, бутловчи буюмлар ва ишчи кучи мавжудлиги ҳисобига корхоналарни ташкил этишга кўмаклашувчи кластер аъзолари ҳаракатларини ички мувофиқлаштириш;

б) қишлоқларда инфратузилмани ривожлантириш⁴.

Қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш бўйича кластер стратегияси самарадорлигини хорижий тажриба, хусусан, АҚШ, Канада, Австралия, Бразилия, Аргентина, Туркия, Финляндия, Нидерландия, Дания, Польша, Швеция, Италия, Япония, Франция, Португалия, шунингдек Чили давлат раҳбари ташаббуси билан Чили вино кластери ташкил этилганига кенг ва ёрқин мисол бўла олади. Кластер ғояси асосида фермерлар, илмий муассасалар, давлат органлари меҳнати бирлашмаси ва хорижий мутахассисларни жалб этиш вино экспортини бир неча баробар ошириш, сифат даражасини сезиларли даражада ошириш ва кўплаб халқаро мукофотларга сазовор бўлиш имконини берди ва узумзорлари икки баравар кўп бўлган Аргентинадан олдинга ўтди. (Ҳозир Чили вино экспорти бўйича дунёда тўртинчи ўринни эгаллайди ва йиллик даромади 3 миллиард АҚШ долларигача, Аргентина эса атиги 11-14-ўринларда туради⁵).

Эквадордаги гул кластери ҳам қизиқарли тарихга эга. Бу мамлакатда кўп миқдорда фойдаланилмаётган қишлоқ хўжалиги ерлари бор эди, улар ундан гулларни етиштириш учун фойдаланишга қарор қилишди, чунки бу алоҳида сегмент юқори рентабелликка эга. Кластер ташкил этилиши ва хорижлик инвесторлар ҳамда Нидерландиядан технология, кўчат ва уруғ олиб келган мутахассисларни жалб этиш натижасида Эквадор гуллар экспорти бўйича дунёда учинчи ўринни эгаллади⁶. Давосда бўлиб ўтадиган Жаҳон иқтисодий форуми (WEF) ўн йилдан ортиқ вақт давомида ҳар йили замонавий иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари ва индексларини ўрганиб, муҳокама қилиб, эълон қилиб келаётгани эътиборга лойиқ. WEFнинг ҳар бир йиллик ҳисоботида “Ички рақобат ва кластерни ривожлантириш” бўлими мавжуд. Ҳисоботнинг ўрганилаётган ва эълон қилинаётган 143 та кўрсаткичлари, қуйи индекслари орасида ўрганилаётган 117 та давлатнинг ҳар бирида иқтисодий кластерлашув ҳолатини тавсифловчи 13 та кўрсаткич мавжуд.

⁴ Антоноук Г. Кластеры как ключ к развитию сельского хозяйства [Электронный ресурс]. - режим доступа: <http://socrates.vsau.org/repository/getfile/3613.pdf>.

⁵ Бизнес-кластеры: тройная сила [Электронный ресурс]. - режим доступа: <http://www.innovations.com.ua/ru/articles/omanage/19558/biznes-klasteri-potrijna-sila>.

⁶ Кластерная организация аграриев: медлить нельзя объединяться // Агробизнес сегодня. – 2015. – №19 (314). – [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.agro-business.com.ua/ekspertna-dumka/4153-klaster-na-organizatsiya-agrariiv-zvolikaty-ne-mozhna-obiednuvatysia.html>.

Кластерларнинг ишлаш амалиётига бағишланган ишларда қуйидаги моделлар ажралиб туради: италян (кластер рақобатбардошлигини ошириш учун турли бирлашмаларга бирлашган кўплаб кичик фирмалардан иборат), япон (кластерда етакчи), Финляндия (кластер бизнес ва инновацияларнинг юқори даражадаги халқаролашувига эга), Шимолий Америка (фирмалар ўртасидаги энг аниқ рақобат аксарият муносабатлар бозор воситачилигида амалга оширилади), Ҳиндихитой (асосан тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар, замонавий технологиялар ва жаҳон бозорларига чиқиш) ва Совет модели (бозор муносабатлари ва рақобат минималлаштирилган, ишлаб чиқариш йирик фирмаларда жамланган). Лекин уларни шартли равишда Европа (Польша, Чехия, Венгрия, Бразилия, Австрия, Болтиқбўйи мамлакатлари, Германия, Франция, Дания, Швеция ва бошқалар), Америка (АҚШ, Колумбия, Филиппин, Мексика, Боливия) Арабистон, Япония, Ҳиндистон, Жанубий Корея, Гонконг, Таиланд, Малайзия, Россия йўналишларига гуруҳлаш мумкин.⁷ Мутахассисларнинг фикрича, постсовет ҳудудида кластерни ривожлантиришнинг ҳинд-хитой модели энг характерли бўлиб, бу кластерлар илғор технологияларни ўзлаштириш ва жаҳон бозорларига чиқиш учун тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳисобига йирик халқаро компанияларни жалб қилиш орқали ривожланишидан далолат беради.⁸ Хорижий сармояни жалб қилиш зарурлиги ҳақидаги фикрни тўлиқ баҳам кўрар эканмиз, ўз ресурсларимизни сафарбар этиш муҳимлигини ҳам таъкидламоқчимиз, чунки фақат Ғарб давлатларининг ёрдамига умид қилиш аллақачон иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда инкирозларни келтириб чиқарди.

Кластер сиёсатини амалга ошириш давлатнинг ролига қараб қуйидаги тўртта ёндашувга ажратилади:

1) функционал кластер сиёсати, бунда давлат манфаатдор томонлар ўртасидаги ҳамкорликни қўллаб-қувватлайди ва лойиҳани амалга ошириш учун маълум молиявий ёрдам беради;

2) давлат функцияси кластер инфратузилмасини ривожлантиришни рағбатлантириш мақсадида инвестицияларни йўналтириш ва қўллаб-қувватлаш билан тўлдириладиган кластер сиёсатини қўллаб-қувватлаш;

3) давлатнинг қўллаб-қувватлаш функцияси кластерларни ривожлантириш орқали минтақанинг ихтисослашувини ўзгартиришга қаратилган махсус дастурларни амалга ошириш билан тўлдирилганда директив кластер сиёсати;

⁷ Муродов Ч., Ҳасанов Ш. Агрокластерларни ташкил этишда Жанубий Корея тажрибасидан фойдаланишнинг йўналишлари // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы. 2014. - №3. – Б. 39-44.

⁸ Николаенко С.М. Мировой и отечественный опыт формирования кластерных структур [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19397/1/3.pdf>

4) аралашув кластер сиёсати, бунда давлат ўзининг сиёсатни ишлаб чиқиш функцияси билан биргаликда трансфертлар, субсидиялар ва бошқа фаол тартибга солиш воситаларини тақдим этиш ва унинг аграр иқтисодиётга ихтисослашувини шакллантириш орқали кластерни янада ривожлантириш учун жавобгарликни ўз зиммасига олади⁹.

Тегишли давлат сиёсати соҳасидаги икки хил ёндашувни икки давлат - АҚШ ва Япония мисолида таҳлил қилиш ҳам қизиқ, бунда айнан кластерли ёндашув иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделини ишлаб чиқишда калитга айланди, хусусан, қишлоқ хўжалиги соҳасида. Японияда йирик корхоналар (корпорациялар) давлат томонидан қўллаб-қувватланса, АҚШда асосан ўрта ва кичик бизнес, шунингдек, инновацияларга рағбатлантирилган хусусий шахслар қўллаб-қувватланади. Шу билан бирга АҚШда йирик кластерлар ҳам муваффақиятли фаолият юритмоқда. Ўз навбатида, маҳаллий экспертлар ҳам Япония, ҳам АҚШ тажрибасини комплекс ёндашув ва уйғунлаштиришни талаб қилмоқда.

Ҳозирги вақтда Европа Иттифоқининг барча давлатлари 2000-йилда Лиссабон саммитида кластер ишлаб чиқариш моделига асосланган минтақавий инновацион тизимларни (РИС) ривожлантириш дастурларини кенг жорий этиш бўйича қарорларини амалга оширмоқда. Ушбу қарорнинг асосий мақсади 2010 йилга қадар билимлар иқтисодиётини ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш, шунингдек, инновацион технологияларни жорий этиш орқали Европа ва унинг жаҳон бозорларидаги асосий рақобатчилари – АҚШ ва Япония ўртасидаги тафовутни камайтириш ниятидан иборат эди. Бундан ташқари, 2007 йил феврал ойида Брюсселда бўлиб ўтган саммитда Европанинг Кластер Манифести тасдиқланди ва 2008 йил 21 январда Стокгольмда бўлиб ўтган саммитда Европа Кластер Меморандуми – Европанинг рақобатбардошлигини ошириш бўйича ҳаракатлар режаси қабул қилинди¹⁰.

Айтиш жоизки, Европа мамлакатларида кластер ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг ягона модели мавжуд бўлмаса-да, барча мамлакатларда кластерларни ривожлантириш бўйича ўз давлат дастурлари мавжуд. Шундай қилиб, Францияда кластерларни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган бир қатор давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чоралари жорий этилмоқда, хусусан: инновацион фаолиятни марказлаштирилган тартибга солиш; саноат эҳтиёжлари учун тадқиқот ва

⁹ Гришева И.Ю. Кластеризация как механизм наращивания денежного потенциала АПК. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekfor/2011_2/47.pdf.

¹⁰ Ринейская Л.С. Кластеры в современной глобальной экономике // Эффективная экономика. – 2016. – №5. – [Электронный ресурс]. - режим доступа: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4971>.

ишланмаларни рағбатлантириш; фанни кўп талаб қиладиган бизнес турларини бюджетдан ажратиш; илмий-тадқиқот ишларига инвестициялар учун солиқларни камайтириш. Кластер сиёсати ДАТАР худудий режалаштириш агентлиги томонидан амалга оширилади, унинг асосий мақсади компаниялар ўртасида, шунингдек, Франциянинг минтақавий иқтисодий ривожланишини рағбатлантириш учун компаниялар ва минтақавий таълим ва тадқиқот муассасалари, маҳаллий ҳокимият органлари ўртасидаги ҳамкорликни рағбатлантиришдир. Айрим мамлакатлар кичик бизнесни ривожлантиришга эътибор қаратади ва бунинг учун кластер усулидан фойдаланади. Қолган давлатлар ўз саъй-ҳаракатларини хорижий инвестицияларни жалб қилишга йўналтирмоқда. Чехиянинг ёндашуви қуйидагича: бизнес мамлакатда қолиши учун инвестицияларни жалб қилиш. Бошқа бир гуруҳ давлатлар минтақавий ривожланиш учун кластерлардан фойдаланадилар¹¹.

Ҳозирги вақтда экспертлар ҳамжамияти, ишбилармон доиралар ва давлат институтлари вакиллари ўртасида кластер фаолияти соҳасидаги давлат сиёсатининг тегишли вектори бўйича турли, баъзан қарама-қарши фикрлар билдирилмоқда. Давлатнинг юқорида қайд этилган жараёнда ҳам тартибга солиш, ҳам ташкилий даражада фаолроқ иштирок этиши зарурлиги тўғрисида кенг тарқалган позиция мавжуд. Шу билан бирга, давлат назоратининг ортиқчалиги ва бизнеснинг ўзи ташаббуси билан кластерлар яратишнинг табиий-объектив жараёнига аралашуви (масалан, эркин иқтисодий зоналар ва технопарклар муваффақиятсиз бошлангани) ҳақида ҳам хавотирлар, шунингдек, Совет Иттифоқининг салбий тажрибаси, бу эрда давлат томонидан барча коммуникацияларни назорат қилиш билан кластерлар турини бошқариш концепцияси мавжуд. Бироқ инвестицияларни жалб қилиш, салоҳиятли кластерларни аниқлаш ва яратиш, тегишли ахборот сиёсатини амалга ошириш босқичида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш зарурлиги ҳақидаги хулоса деярли бир овоздан қўллаб-қувватланмоқда. Шубҳа йўқки, мазкур жараёнларнинг қонун ҳужжатларида етарли даражада тартибга солинмаганлиги ва ҳуқуқий категория сифатида “кластер” тушунчасининг йўқлиги агроинновацион ривожланиш моделини барпо этишда кластер ёндашувини амалга оширишни секинлаштиради ва мураккаблаштиради. Миллий стратегик тадқиқотлар институти мутахассисларининг фикрича, ишлаб чиқаришнинг кластер ташкилотини ташкил этишнинг ҳуқуқий тартибга солинмаганлиги ва кластер корхоналарнинг ўзини ўзи бошқарадиган хўжалик бирлашмаси

¹¹ Бизнес-кластеры: тройная сила [Электронный ресурс]. - режим доступа: <http://www.innovations.com.ua/ru/articles/op-manage/19558/biznes-klasteri-potrijna-sila>.

сифатида эътироф этилиши мавжуд корхоналарни қўллаш ва янгиларини ишлаб чиқишни имконсиз қилмоқда. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги кластерларини амалий яратиш ва фаолият кўрсатишига оид бир нечта мисоллар мавжуд бўлиб, улар асосан товар ишлаб чиқарувчиларнинг ташаббуси бўлиб ҳисобланади, улар кластерни ривожлантиришнинг жаҳон амалиётидан олинган тажрибага асосланади. Аграр ҳуқуқшунослар ҳам Ўзбекистонда кластерлаштиришнинг устувор йўналишларини аниқлаш бўйича тадқиқот ўтказиш ва тегишли ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш зарурлигини таъкидламоқда.

ХУЛОСА

Бинобарин, кластерли ёндашув инновацияга йўналтирилган иқтисодий, айниқса, унинг аграр секторини ривожлантиришнинг глобал тенденцияларидан бири ҳисобланади, десак хато бўлмайди. Ўйлаймизки, қишлоқ хўжалиги соҳасида кластер концепциясини ишлаб чиқишда бизнес ва давлат иштироки моделини танлаш бўйича консенсус излаш, агар юқорида кўрсатилган жараён мақсадга эришиш тамойилига асосланса, самарали бўлиши мумкин. Қишлоқ хўжалигини кластерли ривожлантириш стратегиясини биргаликда ишлаб чиқиш, уни давлат-хусусий шериклик ва марказсизлаштириш тамойилларини ҳисобга олган ҳолда тегишли ҳуқуқий ва ташкилий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ижобий самара бериши ва инновацион кластерни жорий этишни фаоллаштиришга хизмат қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Муродов Ч., Ҳасанов Ш. Агрокластер: ташкил этишнинг назарий асослари // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы. 2014. - №2. – Б. 19-25.
2. Гиренко И.В. Правовое регулирование агроинновационной деятельности: дис.... канд. юрид. наук. – К., 2010. – 8-9 с.
3. Задорожная Л.М. Институциональное обеспечение развития рынка инноваций в аграрной сфере: дис.... канд. эконом. наук. – Винница, 2015. – 76 с.
4. Антонюк Г. Кластеры как ключ к развитию сельского хозяйства [Электронный ресурс]. - режим доступа: <http://socrates.vsau.org/repository/getfile/3613.pdf>.
5. Бизнес-кластеры: тройная сила [Электронный ресурс]. - режим доступа: <http://www.innovations.com.ua/ru/articles/omanage/19558/biznes-klasteri-potrijna-sila>.
6. Кластерная организация аграриев: медлить нельзя объединяться // Агробизнес сегодня. – 2015. – №19 (314). – [Электронный ресурс]. - Режим

доступа: <http://www.agro-business.com.ua/ekspertna - dumka/4153-klaster-na-organizatsiia-agrariiiv - zvolikaty-ne-mozhna-obiednuvatysia.html>.

7. Муродов Ч., Ҳасанов Ш. Агрокластерларни ташкил этишда Жанубий Корея тажрибасидан фойдаланишнинг йўналишлари // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы. 2014. - №3. – Б. 39-44.

8. Николаенко С.М. Мировой и отечественный опыт формирования кластерных структур [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19397/1/3.pdf>

9. Гришева И.Ю. Кластеризация как механизм наращивания денежного потенциала АПК. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekfor/2011_2/47.pdf.

10. Ринейская Л.С. Кластеры в современной глобальной экономике // Эффективная экономика. – 2016. – №5. – [Электронный ресурс]. - режим доступа: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4971>.